

KAFDAĞI

Cilt:5, Sayı:2, Aralık 2020, 241-255

Gönderim Tarihi: 21.10.2020

Kabul Tarihi:20.11.2020

TARİHSEL SÜREÇTE REVAN BÖLGESİNDE TÜRK BOYLARI Turkic Tribes in Revan Region Throughout History

Erdal SEZGİ

erdalsezgi76@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0245-368X

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Selçuklu fetihleri neticesinde Azerbaycan coğrafyasında Türkmenlerin sayısı kısa zamanda artmış ve siyasi ve sayısal açıdan etkin konuma gelmiştir. Azerbaycan, Selçukluların Anadolu topraklarını fethi aşamasında üs görevi konumuna yükselmiştir. Batı Azerbaycan toprağı olan Revan, Selçuklu Türklerinin hâkimiyetine girmiştir. XIV. Yüzyılın başlarında Timur'un bölgede hâkimiyeti döneminde ilk yerleşim yerinin temeli atılmıştır. Diğer bir adı Sa'ad Çukuru olan bölgenin bu adı, Timur'un yöreyi hâkimiyetine aldığı zaman Orta Asya'dan gelen Emir Sa'ad'ın emri altındaki Türkmen grubunun kendilerini ve bahsi geçen yöreye de Sa'adlu adını vermelerinden gelmektedir. Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan'da yirmi hanlık kurulmuş ve bunlardan biriside Revan Hanlığıdır. Bölge 1828 den sonra Rus işgaline uğramış, Kafkasya'da Ermeni Devleti'nin kurulmasının temelleri atılmıştır. Ermeniler, her savaşta gönüllü birlikler kurarak Rusya'nın yanında İran ve Osmanlı Devletine karşı savaşmıştır. Bu savaşlardan yaklaşık yüz yıl sonra Revan merkezli Batı Azerbaycan topraklarında kukla bir devlet sahibi olmayı başarmışlardır. Bu çalışmada, Revan yöresinin tarihsel süreçte önemi üzerinde durularak, kimler tarafından ve nasıl yönetildiği gibi tarihsel hafızasına bakılarak Revan topraklarının nasıl elden çıktığına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Revan, Türkler, Ermeniler, Nüfus, Azerbaycan., Rusya

Abstract

As a result of the Seljuk conquests, the number of Turkmens in Azerbaijan increased in a short time and became effective in political and numerical terms. Azerbaijan gained the role of a base during the conquest of Anatolia by the Seljuks. Revan, the territory of Western Azerbaijan, came under the rule of the Seljuk Turks. The foundation of the first settlement was laid during the reign of Timur at the beginning of the XIV century. This name of the region, whose other name is Sa'ad Pit, comes from the fact that the Turkmen group under the command of Emir Sa'ad, who came from Central Asia, when Timur conquered the region, called themselves and the mentioned region Sa'adlu. After the death of Nadir Shah, twenty khans were established in Azerbaijan and one of them was the Revan Khanate. The region was invaded by Russia after 1828 and the foundations of the Armenian state in the Caucasus were laid. Armenians fought against Iran and the Ottoman Empire alongside Russia by establishing voluntary units in every war. About a hundred

years after these wars, they managed to acquire a puppet state on the territory of Western Azerbaijan. In this study, by emphasizing the importance of the Revan region in the historical process, by looking at its historical memory such as by whom and how it was governed, it was mentioned how the lands of Revan were lost.

Keywords: Revan, Turks, The Armenian, Population, Azerbaijan, Russia

Giriş

Türklerin, Kafkasya bölgesi ile bağları milattan önce başlar. Önce Kimmerler ve İskitler (Sakalar) sonra Hunlar bu bölgede görüldüler. Daha sonra ise Hazarlar, Sabarlar, Göktürkler ve Kıpçaklar Kafkasya'da oldular. XI yüzyılda Selçuklu Türkleri planlı bir şekilde Azerbaycan'ı ele geçirdiler. Azerbaycan bölgesinde başlayan Türk mevcudiyeti Selçuklulardan sonra da devam etmiştir. Bu topraklar sırasıyla Cengiz İmparatorluğu, Altın Orda Hanlığı, İlhanlılar, Timur İmparatorluğu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri'nin hâkimiyeti altına girdi. Akkoyunlulardan sonra bölgede Safevi ve Osmanlı Devletleri hâkimiyet kurdu. (Toksoy, 2017, s. 16-18).

Timur Devleti'nin kurucu hükümdarı Timur'un XIV. yüzyılın sonlarında Revan'ı ele geçirmesinden sonra Orta Asya'dan Emir Sa'ad yönetiminde Sa'adlular başta olmak üzere bu bölgeye birçok Türk kabilesi geldi (Afyoncu, E. 2016.10.04.). Karakoyunlu ulusunu oluşturanların başında Sa'adlu Oymağı gelmektedir. Bu oymak ismini kendisine liderlik eden Sa'ad ismindeki bir boy beyinden almıştır. Nahçıvan ve Sürmeli Çukuru bu oymağın eski yurdu idi (Sümer, 1992, s.20). Safevi hükümdarı Şah Abbas 1604 yılında Çukur Sa'ad yöresini yeniden ele geçirmek istediği zaman Çukur Sa'adlu aşiretinin mensuplarının çoğu ona yardım etti. Şah Abbas, Sa'adluların kendisine yaptıkları yardımları karşılıksız bırakmadı. Kağızman yöresini Sa'adlu Nefes Sultan'a verdi (Sümer, 1999, s.198). Emir Sa'ad'ın kabilesinden gelen Sa'adlu aşiretinin mensuplarının bu bölgede çok güçlü ve zengin oldukları bilinmektedir. XV. yüzyılın ortalarından sonra bölgeye yerleşen Ermeni din adamlarının yaptıkları gayrimenkul alımlarına bakıldığında bu gayrimenkulleri satanların genellikle Sa'adlu aşireti mensupları oldukları görülmektedir. Bu durum Revanlı Simeon'un "Cambr" adlı eserindeki belge ve bu belgelerde geçen bilgilerde yer almaktadır. Ermenilerin bu topraklarda almış oldukları ilk mülkiyet Çukur Sa'ad yöresinin Kerpi mahalinin Üçkilise köyündedir (Bakışov, 2014, s.5-6). Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin merkezi Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ın izni ile 1441 yılında Kilikya'daki Sis şehrinden Azerbaycan topraklarında Revan'a yakın bir yer olan Üçkilise'ye taşınmıştır. Ermeni kilisesi, bu tarihten sonra Karakoyunlu hükümdarlarının kendilerini himaye etmelerinden faydalandılar. Bölgede giderek güçlenen Üçkilise, bütün

Ermeni nüfusu açısından dini bir merkez halini aldı. 1441 yılı öncesine kadar bu bölgede Ermenilere ait olan herhangi bir bölge veya bir köy yoktur (Gözelova, 2014, s.2). Karakoyunlu Devleti'nin izni doğrultusunda Üçkilise köyüne yerleşen Ermeniler, burasını kendilerine dini merkez yaptıktan sonra bu topraklarda Ermeni kilisesinin elinde çok fazla toprak işletmesi birikmiştir. Azerbaycan Türkleri Ermenilere büyük imkânlar sağlayarak onların büyük işletmelerin sahibi olmalarını sağladılar. İlerleyen zamanda Ermeni kilisesinin işletmeleri o kadar büyüdü ki bunlar adeta “devlet içinde devlet” gücüne eriştiler (Hacieva, 2002, s.64-72). Ermenilere verilen bu imkânların yanında Eçmiyazin Ermeni Kilisesi'nin elinde bulunan toprak işletmelerinden elde edilen kazançtan Türk devlet idarecileri vergi almadılar (Kızılkaya, 2007, s. 299-311). Bunların 1441 yılından sonra Ermeni Kilisesi'nin Çukur Sa'ad veya diğer adıyla Revan topraklarındaki Üçkilise köyüne taşınması sonrasında tarihi Türk toprağı olan bu bölgede Hristiyan nüfus artmaya başladı (Nusretoğlu, 2017, s.178).

Ermenilerin bu topraklarda çoğalma çalışmalarında onların işlerini kolaylaştıran bir durum'da şu olmuştur: Osmanlı ve Safevi devletlerinin bu bölgeler için verdiği askeri mücadele sırasında çoğu zaman Revan topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri bu bölgeyi kimse kalmayacak şekilde boşaltıp komşu ülkelere sığınmak zorunda kalıyordu. Bu coğrafyada yaşanan bu acı durumları kendileri açısından fırsata çeviren Ermeni Kilisesi ve din adamları Azerbaycan Türklerine ait olan bu toprakları ele geçirenlerden satın alarak Osmanlı Devleti'nin topraklarından getirdikleri Ermenileri buraya yerleştirdiler (Mustafayev,2015, s.73).

Revan'ın Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi

Revan ve çevresi, bulunduğu konum itibarıyla Osmanlı ve İran topraklarının birleştiği bir yerdedi. Bundan dolayı Revan, iki Türk Devleti olan Osmanlı ve Safevi mücadelesinden en fazla etkilenen yerlerden biri olmuştur. (İrevanlı, 2015, s. 85-94).

Doğu Anadolu Bölgesi, Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında sınır teşkil etmekteydi. Osmanlılar doğu ticaretini yönlendirmek ve tamamını elde etmek düşüncesindeydi. Bölgeden büyük ticaret yolları geçerken, bu bölgede değerli olan ipek üretimi de yapılmaktaydı. Bundan dolayı yöre iki Türk Devleti için hayati derecede ekonomik önem taşımaktaydı (Azimli, 2010, s.100-114).

Yukarıda önemi vurgulanan nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti'nde padişahlık makamında bulunan Yavuz Sultan Selim 20 Mart 1514 tarihinde “Çaldıran Seferi” denilen sefere çıktı. Osmanlı Devleti Safevi Devleti'ni 23

Ağustos 1514 yılında Çaldıran Ovası'nda yapılan savaşta yenerek (Bilge , 2005, s.39), Doğu Anadolu'yu hâkimiyeti altına aldığı gibi, sınırlarını Fırat Nehri'nin doğu tarafına kadar genişletti. Çaldıran Seferi'nden yirmi yıl sonra Osmanlılar, 13 Temmuz 1534 tarihinde Nahçıvan ve Çukur Sa'ad (Revan) bölgesini tekrar ele geçirdi. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan topraklarından ayrılmasından sonra Safevi Devleti kış aylarında Nahçıvan ve Çukur Sa'ad bölgesini yeniden ele geçirdi. Kanuni, Ağustos 1553 yılında çıkmış olduğu Nahçıvan Seferi esnasında 18 Temmuz 1554 tarihinde Revan'ı ve 28 Temmuz'da da Nahçıvan'ı fethetti. Bir kez daha elden çıkan Revan'ı 15 Ağustos 1583 tarihinde Osmanlı güçleri tekrar ele geçirdi. Yaşanan bu olaylar karşısında şehri koruyan askerler ile şehirde yaşayan Türkler bölgeyi terk etmiştir. Revan'da sadece Ermeniler kaldı. Bu durumları kendileri açısından fırsata çeviren Ermeniler her seferinde Revan'ı ele geçiren Osmanlı güçlerinden buradaki Azerbaycan Türklerine ait mülkiyetleri satın almaktaydılar. Osmanlılar bu bölgede 18 Ekim 1583 tarihinde Revan Eyaletini kurdu. 8 Haziran 1604 tarihinde Revan yeniden Safevilerin eline geçti (Bilge, 2005, s.40-68). Safevilerin, Doğu Anadolu tarafında rahatsızlık veren davranışlarından dolayı ortaya çıkan gelişmeler üzerine IV. Murat, Revan Seferi için 28 Mart 1635'te İstanbul'dan bölgeye hareket etmiştir. 27 Temmuz 1635 yılında Revan kuşatması başladı. Kuşatma başladıktan 11 gün sonra Revan Osmanlı kuvvetlerine teslim oldu (Öztuna, 1998, s.342). IV. Murat, on üç gün burada kalarak, kalesini onardıktan sonra bu kaleye askeri güç bırakıp bölgeden ayrıldı. Ancak Revan'da Osmanlı Devleti'nin yönetimi uzun sürmedi. Burası Nisan 1636 yılında yeniden Safevi Devleti'nin eline geçti (Valiyev, 2014, s.21). Azerbaycan toprakları üzerinde devam eden Osmanlı-İran mücadeleleri Azerbaycan Türkleri için uzun zaman ağır bedeller ödeyecekleri sonuçlar doğurdu. Azerbaycan bölgesindeki siyasi yapının zayıflaması sonucu birçok hanlık ortaya çıktı. XVI ve XVII. yüzyıllarda uzun süren savaşlar oldu. Bu savaşlar bölgedeki Türk varlığını askeri ve siyasi olarak zayıflattı. Bu zayıflamanın sonucunda XVIII. yüzyılda Ruslar Azerbaycan'a girmeye başladılar. Osmanlı ve İran'ın bölge üzerindeki mücadelesi her iki taraftan çok Azerbaycan Türklerini zayıflatmıştır. (Aslan , 2008, s. 21-22). Revan coğrafyası, Osmanlı Türklerinin eline geçtikten sonra 1590 yılında tahrir defterleri oluşturulmuştur. Bu defterlere bakıldığında yerleşim yerlerinin çoğunun isminin Türkçe, Türk boy ve oymak adları olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: Ozanlar, İsalu, Pornak, Takçılı, Cebecilü, Palaslu, Gökçebeglü, Üveysbeğlü, Demircilü, Kozanlu, Alpvud, Lalabegi, Tarcanlı, Dibeklü, Samagar, Talışlu, Khoçkeri (Koçkiri), Kaçar, Yasavullu, Alpvud, Labegi, Tercanlı, Dibeklü, Samagar, Muganlı, Talışlu, Khoçkeri (Koçkiri),

Yasaklı, Körpelü, Hacı-Karalu, İmanşalu, Koylahisarlı, Ağaçeri, Yahyalı, Musa-Hacılı, Navruzlu, Gencelü, Develü, Zencirlü, Saçlu, Avşar, Tekerlü, Köseler, Karabörk, Ağzıkanlı, Cibinlü, Abaranoğlu, Kuşoğlu, Nazaroğlu. 1908 yılında Revan’da Rusça yayınlanmış olan Revan Vilayet Yıllığı’nda burada bulunan köy adlarının Türkçe olduğu ve bu köylerde yaşayan insanların çoğunlukla Türk olduğu yazılmıştır (Kırzioğlu, 1998, s.349). Bölgedeki yerleşim yerlerinin adlarının Türkçe olduğu gerçeğini Ermeni tarihçilerden Z.Gorgodyan’ın, 1932 tarihinde Revan/Erivan’da yayımlanan “1832-1931’inci Yıllar Arasında Sovyet Ermenistan’ının Ahalisi”(Ermenice) adlı kitabında Ermenistan’da kayıtlı 2310 yerleşim bölgesinden 2.000’nin Türkçe adlardan oluştuğunu ifade etmiştir. Bu durum buradaki yerleşim adlarının % 90’dan fazlasının Türklere ait olduğunu bizlere kanıtladığı gibi bölgede yaşanan tarih için de şahitlik etmektedir (Bayramov, 2002, s. 330).

Revan Hanlığı’nda İdare

Nadir Şah’ın hayatını kaybetmesi ile birlikte Azerbaycan bölgesinde var olan siyasi otorite ortadan kalkmış oldu (Bilgili, 2002, s. 22-43). 1747 Tarihinde Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra tarihi Azerbaycan coğrafyasında, yirmi iki hanlık ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Revan Hanlığı’dır. Hanlığın ortaya çıkışında Nadir Şah’ın ölümü sonrasındaki vaziyetin etkisi olmakla birlikte Batı Azerbaycan topraklarındaki siyasi tarihin de etkisi büyüktür. Revan Hanlığı 1747-1797 tarihleri arasında bağımsız bir devlet olmayı başarmıştır. 1797-1828 yıllarında ise İran’a tabii olmuştur. Revan’da en üst yöneticisi olarak han bulunmaktaydı. Her şeye tek hâkim güç handı. Revan Hanlığı mahal (yöre) adı verilen idari birimlere ayrılmıştır. Bunlar: Kırkbulak, Zengibasara, Gernibasara, Vedibasara, Şerur, Sürmeli, Derekend, Saatlı, Talın, Seyidli, Serdarabad, Karpi, Abaran, Dereçiçek, Göyçe’dir (Aliyev- Hasanov, 2007, s. 13).

Hanlıktaki toprak çeşitleri şöyle idi:

1-Divan-ı Topraklar: Bu topraklar çoğunlukla han ve divan üyelerine aittir.

2-Halise Topraklar: Hana ve onun aile fertlerine ait topraklar

3-Mülk Toprakları: Zengin bey ve ağalara (Feodal) ait olan topraklar

4-Vakıf Toprakları: Dini kurumlara ait olan topraklar

5-Cemaat Toprakları: Köylünün elinde olan topraklar (Hacieva, 2002, s.64-72).

Revan’daki yönetim anlayışı Azerbaycan’daki diğer hanlıklarla aynı

idi. Hanlık, bütün yazışmalarında Türkçe ve Farsçayı kullanmıştır. Hanlık yönetiminde Türklerin olması kuraldı (Mustafa, 2015, s.47). Revan Hanlığı idari birim olarak Revan Kalesi ve şehri ile birlikte bölgenin en büyük yeri durumundaydı. Hanlığın yönetiminde divan ve han şuraları adıyla danışma meclisleri vardı. Han'ın hemen hemen her konuda sınırsız yetkileri vardı. Han önemli konularda tek başına kararlar alabilirdi. Han'ın yönetimi altında Vezir, Serkereli (mali işlere bakar), Eşik ağası (Han'ın şahsi mallarını idare eder.) Sandık Ağası (Hazinedar), Ambar Ağası, Kale Beyi vb. sorumlular bulunmaktaydı (Kızılkaya, 2014, s. 678). Hanlığın askeri gücü, göçebe Türkmenlerden oluşmaktaydı. Safevi Devleti bu bölgede yaşayan Türkmenlerin desteğini alabilmek ve bu toprakları onlar açısından cazip hale getirmek için onları vergilerden büyük oranda muaf tutmuşlardı. İ.Şopen'in verdiği bilgiye göre hanlıkta yaşayanlar vergi konusunda sekiz gruba ayrılmıştır. I.gruba Müslüman ve Ermeni Cemaati ve Çingeneler, II. gruba Eçmiedzin Manastırı, III. gruba Maku Hanlığı'nda toplanan vergiler, IV.gruba göçebeler, V.gruba "binacı" ekonomik olarak özel mülkiyeti olanlar, VI. gruba hediyeler, VII. gruba Ermenilerin üzümlikleri, VIII. gruba ise para ile toplanan vergiler girmektedir. Bunlar hanın memurları için toplanmaktaydı. Bu memurlar kâtipler, mahal (yöre) beyleri ve naiplerdi. Revan önemli ticaret yollarının geçtiği bir yerde bulunmaktaydı. Bu durum hanlığa önemli bir katkı sağlıyor ve bölgedeki ticaretin canlandırıyor. Revan bölgesinde verimli toprakların çok olması burasının aynı zamanda bir üretim merkezi haline dönüşmesini de sağlamıştır. Bütün bunlar hanlıktaki ekonomik refahı ve canlılığı artırmıştır. Bu durum, yukarıda bahsedildiği gibi hanlıkta toplanan vergi çeşitliliğine de yansımıştır (Hacieveva, 2002, s.64-72). Revan Şehri, merkezi olması nedeniyle hanlığa ayrı bir idari birim olarak eklenmiştir. Şehrin idaresinden Han'ın görevlendirdiği naib sorumluydu. Naib, ekonomik ve idari işlerle meşgul olurdu. Han, şehirden ayrıldığında onun yerine şehirden naip sorumlu olurdu. Revan, kale şehir yapısında bir yer olduğundan buradaki Kale Beyi, kalenin güvenliğini sağlardı. Bununla birlikte şehirde güvenliğin sağlanması görevini Darga, kontrol ederdi (Mustafa, 2015; s. 49). Hanlığın idaresinde, han sarayında görevli memurlar önemli rol oynamaktaydılar (Mahmudov, 2010, s.155).

Revan Topraklarında Ermenistan Yaratma Çalışmaları

Rusya'nın I. Petro ile başlayan sıcak denizlere açılarak yeni pazar imkânlarına ulaşmak ve sanayi için hammadde elde etme düşüncesi onları istilaya yöneltmiştir. Güney Kafkasya'da Rusların işine yarayacak doğal zenginlikler bulunmaktaydı. Kafkasya bölgesini tanımak, takip etmek ve

istihbarat bilgileri toplamak için bölgeye I.Petro'nun isteği ile 1707 yılında İsrail Ori gönderildi. İsrail Ori, Rusya'da Ermeni özgürlük hareketinin önde gelen isimlerinden biriydi. Ori'nin gönderilmesi bilinçli bir tercihti. O, Osmanlı ve Safevi Devletleri'nin içindeki Ermenilerin bağımsız olmasını amaçlamaktaydı. Ori, Azerbaycan'ın Şamahı bölgesine elçi olarak gönderildi. Ori, bu bölgedeki çalışmalarında, Petro'nun bölgeyi işgal edeceğini burada yaşayan Ermeni ve Gürcülere bildirdi. Rusların lehine çalışması için onları örgütledi. Ori, Rusya'nın Kafkasya'da uygulayacağı Ermeni kartını Rusya'da ilk defa ortaya atanlardan biridir. XVIII. yüzyılın başlarında Rusların Azerbaycan topraklarına gönderdiği ajanları, bu bölgenin siyasi, askeri, kültürel özelliklerini ihtiva eden raporlar hazırladılar. Tutulan istihbarat raporlarından ortaya çıkan tablo Azerbaycan'ın çok zengin bir bölge olduğuydu (Nusretoğlu, 2012, s.33-36). İsrail Ori'nin, 1711'de ölümü üzerine I.Petro Artemi Volinski'yi Safevi Devleti'ne gönderdi. Volinski, Rusların lehine olacak şekilde Safevi Devleti'nde yaşayan Gürcü ve Ermenileri örgütleme çalışmasını devam ettirdi. Volinski de bölgedeki faaliyetlerini gizli şifreler ile Petro'ya ulaştırmıştır (Veliyev-Yörük, 2016; s.19). Artemi Volinski, bölgedeki çalışmaları için daha sonra şu ifadeleri kullanmıştır: “Bana verilen görevin görünürdeki tarafı imparator hazretlerinin İran Şahı ile eski dostluğuna olan inancımı kuvvetlendirip daha da pekiştirmektir. Aslında ise bana İran'ın iç durumunu tespit etmek, özellikle ayrı ayrı bölgelerin tasvirini yapmak, Hazar Denizi boyunca yerleşmiş olan Gilan ve başka eyaletler ile İran arasında hangi dağlar ve geçilmez yokuşların olduğunu öğrenmektir.” Volinski:” Şehir ve kalelere göz atmak, Şah'ın ne kadar askeri istihkâmlarının olduğunu, hangi yerlerde piyade ve atlı askerlerinin konuşlandığını, top ve benzeri silahlarının olup olmadığını, savaşta Avrupa usullerinin uygulanıp uygulanmadığını öğrenmek görevi verilmişti. Bunun yanı sıra, bana ülkede yaşayan Ermeni ve diğer Hristiyan halkları ve İranlılara asi olan halkları konusunda İmparator hazretlerine karşı tutumlarının nasıl olduğunu tespit etmek.” (Bana onları ne yolla olursa olsun kendi tarafımıza çekmek emri verilmişti) notunu düşerek gerçek görevinin ne olduğunu açıklamıştır. Volinski: I.Petro'ya sunduğu raporunda Rusya'nın bu toprakları çok az bir kuvvetle elde edebileceğini bildirmiştir. Petro da bu gerçekçi çalışmasından dolayı A.Volinskiy'i ödüllendirmiş onu generalliğe terfi ettirerek bir süre sonra Astarhan'a vali olarak atamıştır. I.Petro'nun bölgede izlediği yöntem Rusların, Kafkasya'da yürüttükleri çalışmalar ve elde ettikleri sonuçlara bakıldığında doğru bir strateji ile ilerlediklerini göstermektedir (Nusretoğlu, 2012, s.36-37). Artemi Volinskiy, İran'da 1715-1718 yılları arasında elçilik yapmıştır. Volinskiy, İran topraklarında görevli iken I. Petro'ya gönderdiği

raporunda İran topraklarında çok fazla yeri gezdiğini, gittiği hiçbir yerde kale görmediğini, İran'da devletin maliyesinde para olmadığını bundan dolayı da ordunun zayıf olduğunu ve askerlerine bakmadığını belirtmiştir. Ayrıca ordunun silahının olmadığını, ordu içinde Gürcü ve Dağıstanlı askerlerin iyi olduğunu fakat bunlarında Şah'ı sevmediklerini söylemiştir. Ülkenin birçok yerinde İran'daki yönetime karşı isyanların devam ettiğini ve ülkenin içeriden oldukça zayıf bir durumda olduğunu yazmıştır. Yaptığı bu askeri bilgi toplamanın yanında Volinskiy, Revan'dan Tebriz e kadar olan bölgenin ekonomik olarak değerli olduğunu ve burasının İran için çok kazançlı bir ticaret yolu olduğunu belirtmiştir. Anlaşılan o ki Volinskiy bölgedeki çalışmaları ile Ruslara büyük kazançlar sağlamıştır. I.Petro ele geçirmek istediği bu bölgelerde yapmış olduğu bu tür çalışmalar ile düşmanın en zayıf noktalarını önceden öğrenmiştir. Bundan dolayı da İran'ı daha sonra yapacağı savaşlarda rahat bir şekilde yenecektir (Yeşilot, 2014, s.128-162).

Ruslar I.Petro'dan beri başlattıkları bu istihbarat çalışmalarını sürekli devam ettirdiler. Ruslar, bölgedeki istihbarat çalışmalarını önce İran hâkimiyetindeki topraklarda denemişler ve oldukça da başarılı olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde de aynı taktiği izlemişlerdir. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra istihbarat çalışmalarını yoğunlaştırdılar (Bashanov, 2013, s.2). Rusların Kafkasya'da ilerlemesi XIX. yüzyılda hızlanmaya başladı. Rus asilzadelerinin ve zenginlerinin çıkarlarını koruyan Çarlık Ruslar, Kafkasya'yı ele geçirerek bu bölgeleri Rus sanayisinin hammadde kaynağına ve satış yapmak için pazarı haline çevirmek istiyordu. Aynı zamanda Ruslar Kafkasları kullanıp Orta Asya'ya ulaşmak oraları da ele geçirmek istiyordu. Kafkasya bölgesi Ruslar açısında sadece ekonomik bir değer değil aynı zamanda askeri ve stratejik bir önem taşımaktaydı.(İsmailov, 2014, s.275-276).

Rusların Kafkasya'da işlerini kolaylaştıran etkenlerden en önemlisi Ermenilerin bölgede Rusların yanında olmasıdır. Eçmiyazın Ktogikosu 1795 yılında II. Katarına ile görüşerek “ *Rusya ile Müslüman komşuları Osmanlı Devleti ve İran arasında duvar olacak Ararat Krallığı'nın kurulmasını*” istemiştir. 1796 yılında St. Petersburg'da bir görüşme yapıldı. Ermeniler adına Osep Argotyan'la ve Hovannes Lazaryan, Rusya adına ise Prens Grigori Potemkin ve General Suvarov katılmıştır. Bu görüşmede Azerbaycan hanlıklarında yaşayan Ermenilerin Rusya'nın desteği ile isyan etmesi kararlaştırıldı. Revan bölgesinde Rusya'nın desteği ile bir Ermeni Devleti kurulması kararlaştırıldı. Kurulacak bu devlete Rusların gerekli silah ve para yardımını yapması kabul edildi. Ancak her iki tarafın istediği bu plan hayata

geçirilemedi. (Toksoy, 2004, s. 23-24). Rusların bölgede ilerlemesine İran Devleti karşı koymaya çalıştı. 1804-1813 tarihleri arasında iki devlet arasında yapılan savaşlar sonucunda Rusya Kafkasya'da geniş bir alana sahip olmuş durumdaydı. Nahçıvan ve Revan toprakları dışında kalan bütün Kuzey Azerbaycan toprakları Rus Çarlığı'nın eline geçmişti (Şimşek, 2010, s.118). Bölgedeki büyük devletlerin Azerbaycan toprakları için verdiği mücadele 1813'e kadar sürdü. Savaş, Karabağ'ın Gülistan köyünde yapılan antlaşma ile sona erdi. Bu antlaşma Azerbaycan topraklarını ikiye böldü (Mustafayev, 2015, s.77). 12 Ekim 1813'te yapılan Gülistan Antlaşması'na göre Rusya, bir kısım hanlıkları eline geçirmesine rağmen Revan ve Nahçıvan hanlıklarını alamamıştı. Ruslar, çok uzun zamandan beri Revan ve Nahçıvan'ı da ele geçirmek istiyordu. Gülistan Antlaşması gibi avantajlı bir antlaşma yapmasına rağmen Ruslar bu bölgede kendilerini rahat hissetmiyorlardı. Çünkü onların düşüncesine göre bölgedeki iki güçlü Türk İslam devleti kendi aralarındaki mücadeleye son verip Rusya'ya karşı birlik olur iseler Rusya, bölgede çok zor durumda kalabilirdi. Ancak Rusların koktukları şey olmadı ve bu iki Türk devleti maalesef aralarındaki kavgayı sürdürmeyi ısrarla devam ettirdiler (Aliyev, 2016, s.324-331). 1813 sonrası Ruslar, bölgede zaman ilerledikçe Revan ve çevresini ele geçirmek için fırsat kolluyor, İran ise 1813 Gülistan Antlaşması ile kaybettiği yerleri geri almayı amaçlıyordu. İranlıların savaşta ısrar etmesinin nedeni bölgedeki çıkarlarını korumaya çalışan İngilizlerin bölgede Rusların güçlenmesini durdurmak için İran'ı destekleyerek bölgedeki iki gücü savaştırmayı tercih etmesidir. Ruslar, 1826'da Revan Hanlığı'na saldırınca İran duruma sessiz kalmadı. Çünkü hanlık bu dönemde İran'a bağlıydı. Bir süredir farklı nedenlerden dolayı beklenen İran-Rusya arasındaki savaş başladı. Ruslar yapılan bu savaştan galip çıktı ve 1828 yılında taraflar arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı. Böylelikle Revan ve Nahçıvan toprakları Rusya'nın eline geçti (Oder, 1982, s.74). Ruslar 1813 ve 1828 yıllarında İran ile yaptığı savaşlarda Güney Kafkasya'daki İran hâkimiyetine son verdi. Böylelikle Kafkasya'da İran'ın büyük devlet vasfı son buldu (Demir, 1998; s.37). Ermeni gönüllü birlikleri 1826-1828 Rus-İran savaşında, Rusya'nın yanında İran'a karşı savaştılar. Bu durum Rusya'nın İran karşısında işini oldukça kolaylaştırmıştır (Gürün, 2012, s.89).

Rusların bu bölgedeki hâkimiyetini Osmanlı ve İran'a kabul ettirmesi 1828 tarihinde İran'ı, 1829 tarihinde ise Osmanlı Devleti'ni yenmesiyle olmuştur (McCarthy, 2014, s.35). 1826-1828 Rus-İran savaşı ve 1828-1829 Rus-Türk savaşı sonrasında Azerbaycan hanlıklarından Revan, Nahçıvan ve Karabağ gibi hanlıklar ile Aras boyundaki Türk köyleri yapılan bu savaşlardan dolayı büyük felaketler yaşadılar. Bütün düzenleri bozuldu ve

darmadağın oldular. Buralarda yaşayan Türkler, mülteci konumuna düştü. Bu bölgelerde hayatlarını sürdüren Azerbaycan Türkleri zorla yurtlarından çıkarıldı. Bunların yerlerine ise Ermeniler getirildi (Memmedova, 2013; s. 15-16). Ruslar; İrevan, Nahçıvan ve Karabağ bölgelerine Ermenileri yerleştirerek İran ve Osmanlı Devletleri ile kendi arasına bir Hıristiyan duvarı örmeğe çalışıyordu (Hacıyev, 2014, s.9). Rusların, Ermenileri Osmanlı ve İran sınırlarına yerleştirmelerindeki amaç Ermenileri kendi sömürgecilik anlayışları için kullanmak istemeleridir (Hacıyev, 2017, s.160).

Rusların İran ile yaptığı Türkmençay Antlaşması'na göre Azerbaycan toprakları Rusya ve İran arasında Aras Nehri sınır olmak üzere ikiye bölündü. Bu antlaşma Transkafkasya üzerinde Rusya ve İran rekabetine son verdi. Bunun yanında zayıflayan İran, Rusya'nın ticari ve siyasi etkisi altına girmiştir. Bu antlaşma ile İran, Çarlık Rusya'nın gücünü kabul etmiştir. Bunun sonucunda Azerbaycan Türkleri için kesin bir ayrılık başladı. (Aslan, 2000, s.11-12).

1828 Türkmençay Antlaşması sonrası Ruslar; Revan, Nahçıvan ve Karabağ'dan oluşan Azerbaycan hanlıklarına, İran ve Osmanlı topraklarından göç ettirdiği Ermenileri yerleştirdi. 1828 Türkmençay Antlaşması sonrasında Ermenileri kendi hâkimiyetinde tutmaya çalışan Rusya, Revan ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirip "Ermeni Vilayeti" oluşturdu. Daha sonra Ruslar, İran topraklarından sekiz binden fazla Ermeni aileyi kendi istekleri dışında Revan ve Nahçıvan topraklarına göç ettirdi. Bölgedeki ilk tehcir uygulamasını Ruslar Ermeniler için kullandılar (Özdağ-Yeniçeri, 2009, s.56-57). Rusların Revan bölgesini ele geçirdiği tarihte bu bölgede Türklerin büyük bir nüfus üstünlüğü bulunmaktaydı. Bölgede 1828 tarihinden sonra Rusların hâkimiyeti birçok alanda artmaya başladı. Ruslar bu doğrultuda 1 Ocak 1850 tarihinde "Zakavkazy Genel Valiliği"ne bağlı, "Erivan Vilayeti"ni kurdular. Bölgede Rus hâkimiyeti kurulduktan itibaren bu bölgede sistemli bir politika takip edilmiş, bir yandan baskı, şiddet, göç ve acımasız saldırılar ile bölgedeki Türk nüfus azaltılırken diğer yandan Türkiye ve İran'dan getirilen Ermeniler bu topraklara yerleştirildi. Takip edilen bu acımasız siyaset sonrasında XX. yüzyılın başlarında I. Dünya Savaşı sırasında Türk- Ermeni nüfusu bölgede eşit hale getirildi (Aslan, 2000, s.260-261). Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermeniler, Nahçıvan ve Revan hanlıklarının topraklarına bilinçli bir şekilde yerleştirildi. Rus tarihçi N.N.Şavrov, XX. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya'da bulunan 1.300.000 Ermeni'nin bir milyon kadarının aslen bu toprakların yerlisi olmayıp, Rusya tarafından buralara yerleştirilen Ermenilerin

olduğunu belirtmektedir (Sariahmetoğlu, 2016, s.113-114).

1829 yılı sonrasında kitlesel nüfus değişimini araştıran George Bournoutian, İran ve Rus kaynaklarından faydalanarak nüfus değişimini hesaplamış, Revan'da 26.000 Türk nüfusun yaklaşık %30'unun ölmüş veya göçe zorlandığı sonucuna varmıştır. Buna ek olarak Bournoutian, 1832 yılına kadar 45.000 Ermeni'nin Revan'a getirildiğini belirtiyor. Bütün bunlara rağmen Ermeni nüfusu ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında (1853-1856 ve 1877-1878) Türk-Rus savaşları sonrasında Osmanlı Devleti'nin topraklarından getirilen Ermenilerin bölgeye iskânı ile nüfus çoğunluğuna ulaştıklarını kaydeder. Yani doğal bir çoğalma değil suni bir artıştan bahseder. Bu durum bugünkü Ermenistan toprakları ve buradaki nüfus çoğunluğunun oluşturulma sürecinin Ruslar tarafından sağlandığını göstermektedir (McCarthy, 2014, s.33). Justin McCarthy "Ölüm ve Sürgün" adlı eserinde Rusların kurmuş olduğu Erivan Vilayeti'nde yaşayan Türk nüfusun sayısını Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından 1914'ten 1926 yılları arasındaki nüfus dengesini karşılaştırmıştır. Burada dikkat en çeken önemli şey 1914 yılında savaş başlamadan önce Revan'da yaşayan Türk-Müslüman sayısı ile savaş sonrası bölgedeki Türk-Müslüman sayısındaki değişen sayısal oranlardır. 1914 yılında bölgede yaşayan Türk sayısı 270.000 iken bu sayı savaş sonrası sayımda (1926 yılındaki Rus nüfus sayımı istatistiklerinde) 89.000'e düşmüştür. Bu sonuca göre Revan/Erivan'daki Müslüman nüfusun yarısından fazlası Ermeniler tarafından öldürülmüş veya zorla göçe tabii tutulmuştur. Bu da gösteriyor ki Ruslar 1828 de Revan bölgesini ele geçirmeden önce Türkler burada sayısal olarak üstündü. 1828 yılından sonra sistemli olarak başlayan Türk nüfusu azaltma gayretine I. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu yıkım da eklenince, 1828'de var olan Türk nüfus üstünlüğü 1920'ye kadar azınlık durumuna düşürülmüştür (McCarthy, 2014, s.250). Ermeniler, XIX. yüzyılın sonlarında başladıkları milliyetçilik faaliyetlerine XX. yüzyılın başlarında hız verdiler. Rus Devlet aklı bölgede devamlı Türk birliğini önleme üzerine bir siyaset izlemiştir. Bunun için de tarihi Azerbaycan toprakları olan Zengezor, Mehri, Gökçe ve Revan/İrevan Hanlığı Rusya tarafından Ermenilere âdete bugüne kadar yaptıklarının ve bundan sonra yapacakların karşılığında ikram edildi. Rusya'nın çok eski zamandan beri milli politikası haline gelen Türkiye ile Azerbaycan topraklarının bağlantısını kesme düşüncesinde Ermenistan Devleti'ni kurulması ile başarılı oldu (Gözelova, 2014, s.6).

Sonuç

Türklerin, Kafkasya bölgesi ile bağları milattan önce başlar. Önce Kimmerler, İskitler (Sakalar) milattan sonra ise Hunlar bu bölgede

görüldüler. Daha sonra Hazarlar, Sabarlar, Göktürkler ve Kıpçaklar Kafkasya'da oldular. XI yüzyılda Selçuklu Türkleri planlı bir şekilde Azerbaycan'ı ele geçirdiler. Azerbaycan bölgesinde başlayan Türk mevcudiyeti Selçuklulardan sonra da devam etmiştir. Bu topraklar sırasıyla Cengiz İmparatorluğu, Altın Orda Hanlığı, İlhanlılar, Timur İmparatorluğu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri'nin hâkimiyeti altına girdi. Akkoyunlulardan sonra bölgede Safevi ve Osmanlı Devletleri hâkimiyet kurdu. Revan'ı yaklaşık olarak XI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Türkler yönetmiştir. Revan bölgesi Anadolu, Kafkasya ve İran arasında çok stratejik bir noktada bulunmaktaydı. Topraklarının verimli olması bu bölgeyi her zaman değerli kılmıştır. Azerbaycan toprakları üzerinde ortaya çıkan Osmanlı- İran mücadelesi bu bölgede yaşayan Türkleri özellikle de Azerbaycan Türklerinin çok acılar çekmesine sebep oldu. Osmanlı Devleti ile İran'ın bitmek bilmeyen mücadelesi her iki tarafı güçsüz düşürmüştür. Bitmek bilmeyen bu mücadeleden Ruslar karlı çıktı. Bu anlamsız mücadele bölgede Türk varlığını zayıflatmıştır. Kafkasya ve Azerbaycan, I.Petro ile birlikte XVIII. yüzyıldan itibaren Rus yayılmacılığının hedefi oldu. Ruslar bölgede yaptıkları uzun vadeli planları sürekli canlı tutarak bölgeye gönderdikleri adamları sayesinde bölge hakkında çok ciddi bilgiler elde ettiler. İran ile yaptıkları 1813-1828 tarihleri arasındaki savaşlarda bunun karşılığını aldılar. Ruslar, 1828' de İran'ı 1829'da ise Osmanlı Devleti'ni yenerek istediklerini bu devletlere kabul ettirdi. Özellikle İran ile yaptıkları 1828 Türkmençay Antlaşması ile Ruslar, bölgede hızlı bir şekilde Ermeni nüfusunu artırma yoluna gitmişlerdir. Buna karşılık olarak da bölgedeki Türkleri dışarıya çıkarmışlardı. Yüzlerce yıldır bu coğrafyada yaşayan Müslüman Türkler, Rusya'nın 1828 yılı sonrası Revan'ı işgal etmesi üzerine öz topraklarında misafir durumuna düşürülmüştür. Bunun yanı sıra Türkler kendi vatanlarından planlı bir şekilde göçe zorlanarak Anadolu ve İran'a göç etmek zorunda bırakıldılar. Bugünkü Batı Azerbaycan topraklarında kurulmuş olan Ermenistan, Rus devlet aklının bir projesidir. Ruslar bunu Anadolu Türklüğü ile Azerbaycan ve Orta Asya Türklüğünün bağlarını kesmek için planlı bir şekilde uyguladılar. Batı Azerbaycan topraklarında zorlama yöntemlerle Ermenistan adında bir tampon devlet ortaya çıkardılar.

KAYNAKLAR

- Afyoncu, E. (10.04.2016). “Ermenistan Toprakları Türklerin Yurduydı”, <https://www.sabah.com.tr/> , Erişim tarihi: 27.04.2019
- Aliyev, F.- Hasanov, U. (2007). *İrevan Hanlığı*, Şarg-Qarb, Bakı.
- Aliyev, Z. (2016). “Rusya ve İran Arasında 1828 Yılında Türkmençay Anlaşmasının Gizli Taraflarına Işık Tutan Tarihi Belgeler Üzerine”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 23, s. 324-331.
- Aslan, Betül. (2000). *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türkleri’ne “Kardeş Kömeği Yardımı” ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*, Ankara:Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını:219.
- Aslan, M. (2008), Atatürk ve Azerbaycan Politikası, Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Azimli, D.(2010). “Safevi - Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi “Ekonomik Yönden” *Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/2, s. 100-114.
- Bakışov, V. (60/2014). (“XV.-XVI. Yüzyıllarda Çukur Saad Bölgesinde Ermeni Feodal Zümresinin Varlığı Konusunda İddialar ve Tarihi Gerçekler”, *Yeni Türkiye*, s. 1-11.
- Bashanov, M. (2013). *Türkiye’de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*, (Çev. İlyas Kemaloğlu (Kamalov), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayramov, İ. (2002). *Qerbi, Azerbaycanın Türk Menşeli Toponimleri*, Bakı:“Elm” Prezident Kitapxanası.
- Bilge, M.S.(2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya’nın Siyasi-Askeri Tarihi ve İdari Taksimatı, (1454-1829)*, I. Baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Bilgili A.S. (2002). “Azerbaycan Türkmenleri, Türkler,” Ankara: Cilt:7, *Yeni Türkiye Yayınları*, s. 22-43.
- Demir A. (1998). *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul: Ötüken, Yayınları.
- Gözelova, N. (60/2014).“Rus İmparatorluğunun Dış Politikası ve XIX. Yüzyılın Başlarında İrevan Hanlığında Etnodemografik Durumun Değişmesi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, s. 1-6.
- Gürün, K. (2012). *Ermeni Dosyası*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Hacıyev, İ. (2017). “XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan’a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)”,*Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmalar Dergisi*, Sayı:40, Cilt:18, s. 157-170.
- Hacıyev, İ. (60/2014). “Ermenilerin Azerbaycan’a Yönelik Toprak İddiaları ve Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devletinin Kurulması”, *Yeni Türkiye*,s.1-11.
- Hacıeva, S. (2002). “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, *Türkler*, Cilt:7, Ankara: *Yeni Türkiye Yayınları*, s. 64-72.
- <https://www.sabah.com.tr> (10.04.2016.) Erişim tarihi:27.04.2019

- İrevanlı, S.(2015). *Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgünler, Batı Azerbaycan'da Rus ve Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- İsmailov, M. (2014). *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, (çev. Vefa Kurban) İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kırzioğlu, F.(1998). *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, 2. bas., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kızılkaya, O. (2007). "Revan (Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828-1920)",*Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı: 22, s. 299-311.
- Kızılkaya, O. (2013). "XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi", I. Uluslararası İğdır Sempozyumu (19-21 Nisan- 2012), *Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı*, (Editör: Cengiz Atlı), Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, s. 674-688.
- Mahmudov, Y. vd. (2010). *İrevan Hanlığı Rusya işgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Köçürülmesi*, Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, A. A. Bakıxanov Adına Tarix Enstitüsü Yayınları.
- McCarthy, J. (2014). *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (çev. Fatma Sarıkaya) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Memmedova, İ. (2013). "18. ve 19. Yüzyılların Başlarında Azerbaycan'ın Arazboyu Bölgeleri ve Nüfusu (İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıkları Üzere", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, s.11-22.
- Mustafayev, Ş. (Bahar-2015). "XVIII.-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azerbaycan Toprağı-İrevan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası" Sayı:91, s. 69-92.
- Nazim, M. (2015). *İrevan Şehri, Türk İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Nusretoğlu, T. (2012). *Rusya'nın Azerbaycan'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi, (1801-1813)*, İstanbul: Adım Kitap.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri, (1828-1905)*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Oder, K. (1982). *Azerbaycan*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Özdağ, Ü.-Yeniçeri, Ö. (2009). *Talat Paşa'dan Alican Kapısı'nın Açılmasına Ermeni Psikolojik Savaşı*, Ankara: Kripto Kitaplar.
- Öztuna, Y. (1998). *Osmanlı Devleti Tarihi Siyasi Tarihi I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları/ 2068.
- Qarayev, E. (2010). *İrevan Hanlığı (1747-1828)*, Bakü: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, A.A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü.
- Sarahmetoğlu, N. vd. (2016). *Revan Türkleri, Erivan Türk Yurdudur*, (ed. Okan Yeşilot), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sümer, F. (1992). *Karakoyunlular, (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1999). *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.bas.
- Şimşek, O. (2010). "Nahçıvan'ın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi", *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar, Sayı: 6, s.111-132.

- Toksoy, N. (2007). *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Ankara: Orion Yayınevi.
- Valiyev, E. (2014), XVIII. Yüzyıl İlk Yarısında Güney Kafkasya: Osmanlı, Safevi ve Rusya Kıskaçında, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Valiyev, E.- Yörük, D. (Güz 2016). "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)", SUTAD, (40), s. 15-28.
- Yeşilot, O. (2014). *Şah'ın Ülkesinde, Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volinskiy'nin Kafkasya Raporu*, (ed. Nesrin Sarıahmetoğlu), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.